

Česká vesnice v období vzniku městských aglomerací

ZDENĚK SMETÁNKA

Archeologické studium české středověké vesnice, přes pokrok, který zaznamenalo v posledním desetiletí, zůstává stále mnoho dlužno období 10.—12. století. Zatímco jsme dnes již alespoň poněkud informováni o 13. století a o obdobích mladších, zůstávají tři století předcházející obdobím nepříliš jasným. Z toho důvodu i vzájemné srovnání vývoje v 10.—12. století a vývoje ve 13. století, považovaném tradičně za období zásadních změn v životě Čech, které je hlavním cílem tohoto referátu, může být zkreslené, nevyvážené. Přece však i na tomto stupni poznání je srovnání velmi potřebné, alespoň v globální podobě. Povšimněme si tedy postupně jednotlivých jevů, které by měly být nejspíše schopny vypovídat o obecnějších vývojových tendencích.

1. Poloha vesnic v terénu

Přehlédneme-li dosud známé vesnické sídelní polohy 10.—12. století, snadno postřehneme, že prvkem, který měl pro volbu plochy sídliště zásadní význam, byl vodní zdroj. Snadná dostupnost vody, ale zároveň potřeba bezpečnosti před jejími nežádoucími účinky, vyvolala již dříve v život nejběžnější způsob umístění sídliště, a to na terase nad vodním zdrojem. Tento typ má četné varianty, od umístění na nízké terase v bezprostředním kontaktu s vodotečí (Smetánka—Hrdlička, 1969), až po polohu na vysoké terase případně na svahu nad vodním tokem (Ronov n. D., o. Chrudim, ZSO Protivany, Škabrada—Smetánka, 1974). K speciálním a ojedinělým případům patří umístění na segmentu terasy v hrdle meandru (Smetánka, 1963) a umístění na náplavovém kuželu při výtoku potoka z průsmyku do údolní nivy (Smetánka, 1973).

Na volbě polohy se nezměnilo mnoho ani ve 13. století. Terasový typ stále pokračuje i když postupně stoupá do vyšších poloh. Zjišťujeme však častěji některé další varianty, méně známé zatím z období staršího. Častěji se setkáváme se sídlišti rozloženými na soutoku potoků (Bratronice o. Kladno, Smetánka, 1972) a se sídlišti rozloženými kolem pramenné muldy (Smetánka, 1960; Klápště, 1973), kterážto poloha může být u části případů vykládána jako výraz postupu kolonizace vzhůru do nepříznivějších poloh a do bočních údolí. Kolonizace 13. století se však ve starém sídelním území, kde byly lepší půdy a klimaticky i hydrologicky výhodné polohy již obsazeny, dostala i do poloh, které by byly v předcházejícím období nepoužitelné. Hlad po půdě, doprovázející zákonitě vznikání větších sídelních aglomerací, měst, nutil ojediněle k obsazování a obdělávání poloh jednak zamokřených, jednak suchých, kde vodní zdroj, patrně ještě nepříliš vydatný, byl těžko dostupný. Tak se již koncem 13. století setkáváme zatím ojediněle se sídlišti, která mají pravděpodobně společnou

studnu, a to nikoliv filtračního charakteru (Fridrich—Smetánka, 1968), dále nádrž na vodu, která nemá regulovat přemíru pramenné vody, ale zadržovat vodu povrchovou a konečně kde k vodnímu zdroji v hlubokém údolí je vybudována zvláštní komunikace (např. Smetánka, 1969).

I když tedy v 13. století nedochází při volbě poloh pro zemědělská sídliště v detailu k žádným zásadním změnám, přece jen se projevují tendence, které odrážejí celkové změněné hospodářské poměry.

2. Velikost vesnic

Velikost vesic můžeme určovat dvěma základními způsoby, podle počtu usedlostí nebo podle velikosti plochy, kterou zaujímají. Pro oba způsoby nejsou zatím k dispozici dostatečné podklady, zejména pro období 10.—12. století. Celé sídliště z 10.—12. století archeologicky odkryté nemáme k dispozici a i kdybychom měli, mohli bychom určit nejspíše jen jeho celkovou plochu; interpretace jednotlivých shluků objektů a jejich ztotožnění s usedlostmi, jak ukazují prozkoumané fragmenty, není obvykle jednoznačně možná. Ani psané prameny nedávají jednoznačnou odpověď. Původně se podle vybraných zmínek v listinách předpokládalo, že vesnice v 10.—12. století byly velmi malé, jen jakási sídliště o dvou či třech usedlostech (Šusta, 1926, s. 20). Takováto sídliště nepochybně existovala, nejspíše jako zárodečné buňky vnitřní kolonizace, ale jiné, zejména novější rozbory ukazují, že existovaly vesnice větší a průměrná ves je odhadována asi na 10—12 usedlostí (Choc, 1963, 1964, zvl. s. 128—131).

Také použití povrchového průzkumu je pro odhad velikosti vesnice dosti problematické, počty usedlostí samozřejmě zjistit nemůžeme a velikost osídlené plochy, kterou obvykle zjišťujeme povrchovým sběrem, není bez problematiky. Sběrem byla totiž zjišťována „malá sídliště“, mnohem menší než 1 ha. což zdánlivě souhlasilo se staršími údaji, odvozenými z psaných pramenů, ale postupně se při sběru na celých katastrech ukázalo, že tato malá sídliště mohou být jen jednotlivá jádra (nebo usedlosti) rozsáhlejšího rozptýleného sídlištního systému (Smetánka — Škabrada, 1975). Do literatury je zatím uveden jen jeden údaj o ploše vesnice, patrně z 12. století, na základě sběru keramiky, a to 1,9 ha, přičemž tuto plochu by bylo možno spíše považovat za intenzivněji frekventovanou plochu, než za vlastní souvisle zasídlené území (Smetánka, 1973).

Poněkud lepší je situace ve 13. století. Zde nám sice rovněž chybí úplně archeologicky odkrytá vesnice, ale díky pevnější stavební konstrukci vesnických objektů, můžeme v řadě případů produktivně využít povrchového průzkumu, protože destruované objekty jsou dobře patrné na povrchu (např. Černokostelecko — Smetánka, 1960, Klápště, 1973; Poděbradsko — Hellich, 1923; Kladensko — Smetánka, 1969, Velc, 1904, s. 114). Lze je tedy nejen lépe interpretovat a počítat, ale i určení plochy sídliště může být reálnější. Naproti tomu bez řady problémů není práce s psanými prameny, z nichž největší význam pro naše potřeby mají poněkud mladší urbáře, což je problém první. Kromě toho tyto staré urbáře nemusí vždy zachycovat všechny osedlé. Tak z kombinace povrchových průzkumů i s přihlédnutím k psaným pramenům můžeme odvodit, že průměrná osada zakládána ve 13. století a pokračující potom do 14. století by měla mít více jak 15 usedlostí.

Vedle těchto osad existovaly osady menší, jak spolehlivě dokazují povrchové průzkumy, kde počet usedlostí klesal kolem a pod 5—6 usedlostí (Smetánka, 1960; Klápště, 1973), ale celkově pozorujeme i zde ve 13. respektive 14. století určité změny, projevující se obecně zvětšením osad a koncentrováním poddaných do větších celků, což bylo ekonomicky výhodnější.

3. Půdorys osad

Také půdorys vesnic 10.—12. století není možno za současného stavu poznání dosti bezpečně posuzovat. Při řešení tohoto problému musíme zatím vycházet z komplexně pojatého povrchového průzkumu (Škabrada—Smetánka, 1974). Po zdůvodněném zeslabení hodnoty retrogresivních postupů (Smetánka—Škabrada, 1976), promítajících mladší stav do minulosti, je to prakticky jediná možnost, i když ne dostatečně podrobná, nikoliv však nepřesná. V zásadě můžeme podle sběru keramiky rozlišit tři druhy charakterizující půdorysné uspořádání osídlené plochy vesnice 10.—12. století, a to uspořádání kompaktní, kompaktní dělené a rozptýlené. Kompaktní uspořádání je charakteristické osídlením ucelené plochy, obvykle různě oválného tvaru někdy i nepravidelného (např. Ronov n. D. o. Chrudim, ZSO Protivany, Škabrada—Smetánka, 1974). Takováto plocha se mnohdy úzce váže na románský kostel a s ohledem na místní, zejména geomorfologické poměry, vykazuje někdy vztah k ose východu z kostela, což ovšem ani zdaleka nemusí být pravidlo. Kompaktní dělené uspořádání se projevuje obvykle jako 2 osídlené plochy, které jsou v těsné blízkosti, ale přece jen od sebe odděleny (např. Újezdec o. Strakonice, Škabrada—Smetánka, 1974). Uspořádání rozptýlené zjišťujeme jako shluky navzájem izolovaných jednotlivých menších osídlených ploch, vzdálených od sebe někdy i více jak 100 m, mozaikovitě rozložených po větší ploše (např. Třebonín o. Kutná Hora, Smetánka—Škabrada, 1975). Zatímco u kompaktních uspořádání nemůžeme říci nic o vnitřní organizaci osídlené plochy a spíše jen předpokládáme shluk jednotlivých usedlostí a objektů (pro raně středověkou ulicovou ves nejsou zatím v Čechách vůbec žádné bezpečné indicie), u uspořádání rozptýleného se domníváme s větší pravděpodobností, že jednotlivé osídlené plochy představují zbytky jednotlivých usedlostí.

Ve století 13. pozorujeme určité změny, což je způsobeno i poněkud lepším stavem naší pramenné základny. Jednak máme pro posouzení situace ucelnější archeologický odkryv (Smetánka, 1974, ZSO Svidna, Drnek o. Kladno), jednak díky odolnějšímu stavebnímu materiálu máme v terénu řadu destrukcí vesnic, zachovaných na povrchu v takové kvalitě, že nám to umožňuje posouzení situace. (V archivu plánů AÚ Praha je v současné době 6 detailních zaměření.) Výjimečně se setkáváme se stopami půdorysu vesnice v podobě poruch v plužině, zachycené ve stabilním katastru (Richterová, 1974). Z těchto pramenů můžeme vyčíst, že ke starším půdorysným, povětšinou „přírodním“ uspořádáním, přibývají typy normativní, pravidelné, tj. ulicovky i návesní typy. To vše ukazuje opět na určité záměry organizační a snad i administrativní, které jsou blízké tendencím, pozorovatelným i u předcházejících jevů.

4. Stavební podoba vesnice

Stavební podoba vesnice 10.—12. století je v současné době, i přes značnou fragmentárnost našich pramenů, přece jen známa natolik, že se určitých závěrů můžeme odvážit. Z objektů, s nimiž se na vesnici setkáváme, je třeba jmenovat zemnice, dále stopy blíže neurčitelných povrchových objektů, projevujících se jednak nepravidelnou sítí kúlových jamek, z nichž lze těžko bezpečně určovat půdorysy (Vencl, 1971), jednak izolovanými ohništi nebo pecemi; bezpečně srub z vesnice zatím neznáme, ale je pravděpodobné, že existoval. Dále se setkáváme s různými tvary tzv. sídlištních jam, s obilnicemi a různými žlábkami. Z konstrukčních prvků uvažujeme o roubení a potom o pletení a omazávání hlínou.

Ve 13. století, zejména na jeho konci, obraz známý z 12. století sice trvá, ale začínají se objevovat některé nové prvky. Setkáváme se poprvé s plně půdorysně zorganizovaným víceprostorovým (např. tříprostorovým) domem. Po stránce konstrukční nabývá na významu kámen. Setkáváme se s domem celokamenným nebo takovým, na němž kámen hrál roli významnější než jen příležitostné podložky či nízké podezdívky. Na konci 13. století se podle našich dosavadních představ formuje hospodářská usedlost jako pravidelná uzavřená hospodářská jednotka, zastavující parcelu někdy i na třech stranách (Smetánka, 1969; Smetánka, 1974). Začínají se též objevovat objekty, které je možno s určitou pravděpodobností interpretovat jako špýchary, i když obilnice zdaleka nemizí z české vesnice. Všechny tyto pozorovatelné změny nemohou být náhodné a nepochybně souvisejí se širšími změnami v organizaci osídlení a hospodaření.

5. Plužina

Z hlediska archeologického nemůžeme k této otázce říci vůbec nic bezpečného a studium plužiny zůstane ještě dlouho vyhrazeno především historikům a historickým geografům (Štěpánek, 1967; Štěpánek, 1968). Z ojedinělých a fragmentárních povrchových průzkumů nemůžeme nic rekonstruovat. Na základě různých nearcheologických pozorování můžeme tedy alespoň vybudovat určitou hypotézu, která by jednak měla být postupně verifikována povrchovými průzkumy, jednak by měla alespoň v hlavních rysech zapadat do zjištění dosud učiněných. V 10.—12. století uvažujeme spíše o nepravidelné blokové plužině. Snad alespoň ve 12. století v místech trvaleji osídlených smíme předpokládat nějakou jednoduchou formu regulované držby a tedy i pravidelnější uspořádání plužiny.

Poněkud lépe si můžeme představit situaci ve 13. století, kdy na starém sídelním území dochází postupně k „přeměřování“ a tedy zřejmě k přeměně na různé varianty pravidelnějších traťových plužin. Také v případech, kdy rozptýlené osídlení bylo koncentrováno do „nových“ vesnic, docházelo nutně k reorganizacím plužin, projevující se větší pravidelností. V nově kolonizovaných místech pak víceméně pravidelné rozměření záhumenicových pásů je samozřejmé. Je tedy zřejmé, i když archeologicky zatím neprokazatelné, že i plužina následovala ostatní složky života vesnice.

6. Drobná hmotná kultura

Také studium drobné hmotné kultury 10.—13. století není dosud na takové úrovni, aby bylo možno provést spolehlivé vzájemné srovnání 10.—12. století se stoletím 13. (Smetánka—Klápště, 1975). Výjimečně se podařilo uskutečnit jiné lokální srovnání a z něho vyplývá, že ve vesnickém prostředí drobná hmotná kultura, a to i výrobní nástroje, se měnila jen velmi zvolna (Smetánka, 1966). Keramiku 12. a 13. století umíme sotva rozlišit, až na malé procento prokazatelně cizích elementů, a ani v železných nástrojích nepozorujeme náhlých změn, snad jen kvantitativní přírůstek množství železa (a úbytek kostěných nástrojů) je pro 13. století charakteristické. Určitého vývoje doznalo i základní zemědělské nářadí, což sice nemůžeme zatím archeologicky plně pro 13. století doložit, ale ve 14. století je to již zřejmé (Beranová, 1975). Otázku výroby tohoto nářadí a otázku řemeslné výroby na vesnici pro téměř úplnou absenci nálezů dílen nemůžeme zatím archeologicky posuzovat. Z výjimečného

výzkumu kováren u Mutějovic lze uzavřít na nepříliš vysokou technologickou úroveň, spíše na universální zaměření venkovského kováře (Pleiner, 1969).

Ze všeho, co dosud je známo o hmotné kultuře české vesnice v 10.—13. století můžeme uzavřít, že ve 13. století pozorujeme oproti stoletím předcházejícím určité změny, ale zdá se, že to jsou změny velmi pozvolné, často jejich teritoriální dosah je omezený. Tyto změny pozorujeme až spíše ke konci 13. století a ve století následujícím.

7. Z á v ě r

Přehlédneme-li závěrem souhrnně výše charakterizované oblasti života české středověké vesnice, můžeme konstatovat, že ve všech směrech pozorujeme určité změny, různě intenzívní, nastupující poněkud nesoučasně. Většina těchto změn (až na změny v oblasti drobné hmotné kultury) souvisí dosti přímo s měnící se organizací hospodářského života zemědělského obyvatelstva. Tyto změny nejsou zřetelné v jednom okamžiku a zdá se, že ani ve 13. století nebyly ještě plně dokončeny. Kdybychom chtěli celou situaci shrnout co nejstručněji, mohli bychom říci, že ve 13. století, oproti stoletím předcházejícím, se začínají zásadním způsobem měnit důležité oblasti vesnického života.

Literatúra

- Beranová, M., 1975: Zemědělská výroba v 11.—14. století na území Československa. Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně. III/1. Praha.
- Fridrich, J.—Smetánka, Z., 1968: Středověká osada u Volevic, o. Louny. AR, 20, s. 301—306.
- Hellich, J., 1923: Příspěvek k podobě zaniklých osad na Poděbradsku. Časopis pro dějiny venkova, 10, s. 1—18, 65—78.
- Choc, P., 1963, 1964: Osídlení Čech před účastí cizích kolonistů. Demografie, 1963, s. 38—52, 126—137, 235—244, 311—340; 1964, s. 21—28.
- Klápště, J., 1973: Černokostecko jako kolonizační oblast. Historická geografie, 10, s. 123—138.
- Pleiner, R., 1969: Středověká sídliště s kovárnami u Mutějovic. PA, 60, s. 533—571.
- Richterová, J., 1974: Zaniklá středověká osada u Smečna. AR, 26, s. 628—630.
- Smetánka, Z., 1960: Zaniklé středověké osady na Černokostecku. Český lid, 47, s. 24—25.
- Smetánka, Z., 1963: Osada z doby hradištní u Kojic ve východních Čechách. AR, 15, s. 29—44.
- Smetánka, Z., 1966: Ekonomika dvou středověkých sídlišť v Bylanech u Kutné Hory. In: Z českých dějin. Praha, s. 13—22.
- Smetánka, Z., 1969: Průzkum zaniklé středověké osady Svídna u Slaného (Předběžná zpráva). AR, 21, s. 618—625.
- Smetánka, Z., 1972: Archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad v Čechách v letech 1965—1971. AR, 24, s. 417—427.
- Smetánka, Z., 1973: Povrchový průzkum na lokalitě Karlík u Dobřichovic. Historická geografie, 10, s. 81—96.
- Smetánka, Z., 1974: Die Archäologie und das mittelalterliche Dorf in Böhmen. Rückblick, Gegenwart, Perspektive. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, 2, s. 121—127.
- Smetánka, Z.—Hrdlička, L., 1969: Mladohradištní sídliště v Běhařově. AR, 21, s. 392 až 394.
- Smetánka, Z.—Klápště, J., 1975: Archeologie a česká vesnice 10.—13. století. AR, 27, s. 286—296.

- Smetánka, Z.—Škabrada, J., 1975: Třebonín na Čáslavsku v raném středověku. AR, 27, s. 72—85.
- Smetánka, Z.—Škabrada, J., 1976: K metodice studia půdorysu české raně středověké vesnice. In: *Archaeologia historica* I. Brno, s. 55—60.
- Škabrada, J.—Smetánka, Z., 1974: K metodice povrchového průzkumu raně středověké vesnice. *Památková péče*, 5, s. 297—306.
- Štěpánek, M., 1967: Plužina jako pramen dějin osídlení (Příspěvky k dějinám osídlení 1). ČČH, 15, s. 725—746.
- Štěpánek, M., 1968: Plužina jako pramen dějin osídlení (Příspěvky k dějinám osídlení 2). ČČH, 16, s. 247—274.
- Šusta, J., 1926: Dvě knihy českých dějin. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300—1308. Praha.
- Velcl, F., 1904: *Soupis pomátek historických a uměleckých v politickém okrese Slánském*. Praha.
- Vencl, Sl., 1971: Some Remarks on the Study of Prehistoric Structures. *American Antiquity*, 36, s. 451—455.

Das böhmische Dorf in der Entstehungszeit der Stadttagglomerationen

Der Autor befasst sich in seinem Referat mit dem Vergleich des Gesamtbildes des böhmischen Dorflebens im 10.—12. und im 13. Jh., wie es sich aufgrund der archäologischen Forschung skizziert. Er charakterisiert kurz die Wandlungen, die sich in der Situierung der Dörfer im Gelände, in ihrer Grösse, in der Grundrissdisposition und in der Bauform äussern, kurz berührt er auch die Feldfluren und Kleinfunde der materiellen Kultur. Er kommt zur Schlussfolgerung, dass die archäologischen Quellen, ähnlich wie auch andere Quellenarten, es erlauben, das 13. Jh. als Umgestaltungszeit im Leben des mittelalterlichen Dorfes zu bezeichnen; ausser den Wandlungen in der Produktionssphäre widerspiegeln auch die Materialquellen indirekt, aber deutlich, Umformungen in der Organisation des wirtschaftlichen Lebens. Zugleich skizziert sich die Tatsache, dass sich diese Wandlungen im 13. Jh. noch nicht durchsetzen und erst im nachfolgenden Jahrhundert klar erkennbar sind.